

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ**

На правах рукопису

УДК 947.084.8

ЛЕВІТАС ФЕЛІКС ЛЬВОВИЧ

ЄВРЕЇ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Спеціальність 07.00.05 - Етнологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ - 1997

39

Дисертацією є монографія

Робота виконана в Інституті національних відносин і політології Національної Академії Наук України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
професор КУЧЕР В.І.;
доктор історичних наук,
професор КОВАЛЬ М.В.;
доктор історичних наук,
професор БОЄВ Ю.О.

Провідна установа - Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, відділ джерел новітньої історії

Захист відбудеться "16" грудня 1997 р. о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.181.01 в Інституті національних відносин і політології НАН України (252011, м.Київ-11, вул. Кутузова, 8, кім. 202).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту національних відносин і політології НАН України (252011, Київ-11, вул. Кутузова, 8, кім. 218).

Автореферат розіслано "14" листопада 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Ю.А.ЛЕВЕНЕЦЬ

AB - 38.823

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Друга світова війна залишила глибокий слід в історичній пам'яті українського народу. Пройшли роки, але не забулись криваві злочини нацистського "нового порядку", страхіття гітлерівських концтаборів, масових розстрілів, душогубок, вбивств і катувань. Не забулась і ціна Великої Перемоги. При всіх суперечливих поглядах на підсумки другої світової війни не можна не визнати, що розгром нацистської Німеччини - одна з історичних віх, яка визначила майбутнє України.

"Історична пам'ять - дзеркало душі народу. Без визволення України у 1944-му, без Великої Перемоги у травні 45-го не постала б держава, ім'я якої Україна", - зазначив Президент України Л.Д.Кучма на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю визволення України від фашистських загарбників¹.

Серед багатьох проблем історії другої світової війни тема гітлерівського геноциду та боротьби єврейського народу з нацизмом має значний науковий, суспільний та пізнавальний інтерес.

За тоталітарної доби вивчення історії єврейського народу взагалі перебувало серед "небажаних" тем. Якщо до неї і звертались, то тільки в упередженому та тенденційному висвітленні.

Після здобуття Україною незалежності з'явилась реальна можливість об'єктивного висвітлення цього питання.

Поняття Холокосту всебічно вплинуло на післявоєнний розвиток єврейського народу, на всі сфери його життя, глибоко відбилось в традиції та суспільній свідомості. Для євреїв, які пережили нацистський окупаційний режим, воїнів-фронтовиків та сучасників трагедія минулої війни є своєрідним виміром цінності життя.

Інтерес до вивчення Холокосту постійно зростає. У США, Великобританії, Німеччині, Франції, Росії та інших країнах створено чимало наукових центрів по вивченню нацистського геноциду щодо євреїв. Курс лекцій під назвою "Холокост європейського єврейства" викладається у багатьох учбових закладах світу.

Вивчення трагедії минулої війни має не тільки своїх об'єктивних дослідників. У кінці ХХ століття в світі існує ціла школа ревізіоністів Холокосту. Основні її висновки: ніякого геноциду євреїв у роки війни не було. Це вигадка

¹ Урядовий кур'єр. - 1994. - 11 жовтня.

ВІЙНИ НЕ БУЛО. Це вигадка
АН України

сіоністів, щоб обдурити світову громадськість і притягти значні фінансові надходження для розвитку держави Ізраїль.

Практично паралельно з розвитком ревізійоністських шкіл відроджується і набуває силу націонал-соціалістична ідеологія. Неонацистські організації та радикальні націоналістичні кола намагаються відродити теорію і практику гітлеризму, пристосувати її до сучасних умов. Лунають відверті заклики до створення "нового порядку" за зразком гітлерівського. Серед послідовників Третього Рейху антисемітські погляди відіграють не останню роль.

З іншого боку, в США та країнах Західної Європи час від часу поширюються українофобські настрої, які пов'язані з фальсифікацією історичного матеріалу про Холокост. Тому є неабиякий сенс звернутись до історії єврейського народу в один із найтрагічніших періодів його життя в Україні.

У роки гітлерівської навали український та єврейський народи зазнали найчисельніших втрат, поклали чимало жертв на алтар Перемоги. Тому з неабияким інтересом сприймаються в незалежній Україні розвідки й публікації з історії двох народів у роки другої світової війни.

Нова Конституція проголосила, що українським народом є громадяни всіх національностей, які живуть в Україні. В цьому контексті вивчення історії євреїв України, українсько-єврейських відносин, особливо їх позитивних сторін, буде мати конкретний і важливий результат для зміцнення міжнародного миру і злагоди.

Історія євреїв України в роки війни значно виходить за рамки суто єврейського, чи суто німецького питання. В кінці ХХ століття, коли проблема війни і миру залишається серед глобальних проблем сучасного світу, геноцид, насильство, расове безумство залишається суворим і повчальним уроком для всього людства.

Все вище визначене і становить актуальність обраної теми дослідження.

Предметом дисертації є історія єврейського народу України в роки другої світової війни.

Об'єктом дисертаційного дослідження є нацистська політика щодо єврейського народу України та боротьба євреїв проти німецько-фашистських загарбників, участь євреїв у радянському та національному русі Опору та боротьба з гітлеризмом на фронтах другої світової війни.

Висвітлюються українсько-єврейські відносини в роки війни, а також політика Радянського Союзу та країн антигітлерівської коаліції щодо Холокосту.

Враховуючи, що антиєврейська політика нацистів розпочалась з початком другої світової війни і тривала фактично до капітуляції фашистської Німеччини (знищення євреїв України завершувалось у концтаборах смерті на території Польщі та Німеччини), а також внесок євреїв у Перемогу, хронологічні рамки дослідження визначаються 1939-1945 рр.

Географічні межі дослідження охоплюють українські землі, які входили у склад УРСР, Польщі, Угорщини на 1 вересня 1939 р. Крім цих територій історія євреїв розглядається також в Криму, зважаючи, що цей регіон входить до складу сучасної України.

Історіографія проблеми. Сукупність праць, які безпосередньо або в окремих сюжетах звернуті до історії єврейського народу України в роки другої світової війни, можна поділити на такі групи: а) радянська історіографія; б) ізраїльська історіографія; в) північно-американська історіографія; г) західно-європейська історіографія; д) сучасна українська історіографія.

Проблеми геноциду та боротьби єврейського народу з нацизмом спеціально в радянській історіографії ніколи не згадувались, а окремі сторінки цієї трагічної теми увійшли в розділи загальних праць.

У воєнні часи та перше післявоєнне десятиріччя з'явилися публіцистичні та мемуарні твори, в яких йшлося про Холокост та боротьбу євреїв з фашизмом (И.Еренбург. "Война", "Документы обвиняют", вып. 1-2, В.Гроссман. "Годы войны", Г.Смоляр. "Мстители гетто"). Більшість з них не дійшли до широкого кола читачів, тому що видавались або невеликими тиражами чи мовою ідиш.

Збірник спогадів видатних діячів партизанського руху "Партизанська дружба" був чи не єдиним в СРСР виданням, яке розповідало про участь євреїв в антифашистському русі Ополу¹.

У загальні видання вміщувався певний матеріал про трагедію єврейського народу².

Однак, за часів сталінських антисемітських кампаній, які набули особливих масштабів у другій половині 40-х - на початку 50-х років, єврейська тема практично зникла.

Новий період у розвитку історіографії, що розпочався в середині 50-х і закінчився в другій половині 60-х років, не приніс значних зрушень. Кілька статей

¹ Партизанская дружба. - М., 1948.

² Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве. - М., 1945.

у Великій Радянській Енциклопедії були майже не єдиними, де згадувалась названа тема.

Так, у другому томі Енциклопедії в статті "Антисемітизм" відзначалось: "Поширюючи бузுவірські чутки про расову нерівність народів, гітлерівці одразу після встановлення в Німеччині своєї терористичної диктатури (1933) поставили єврейське населення поза законом і розпочали проти нього дикі гоніння. Антисемітська, канібальська, людоїдська політика гітлеризму набула жакливого характеру в період другої світової війни. Міжнародний військовий трибунал, розглянувши злочинні дії гітлерівців, встановив, що лише гестапо вбило близько 6 млн. євреїв. Тільки перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні проти гітлерівської Німеччини та її союзників покляла кінець злочинному гітлерівському режиму, покінчила з його канібальською політикою"¹.

Великий пізнавальний та емоційний вплив на читача мала історико-публіцистична повість А.Кузнецова "Бабин Яр", що висвітлювала київську трегедію в 1941-1943 рр. Видана в журналі "Юність" (1966), вона одразу стала бібліографічною рідкістю, оскільки була заборонена цензурою.

У наступний період, 60-80-ті рр., вийшло чимало праць, присвячених другій світовій війні. Окремі сюжети Холокосту знайшли своє відображення у дослідженнях М.Коваля, Т.Першиної, Д.Проктора, Д.Мельникова, Л.Чорної та ін.²

Вперше в радянській історіографії природа та тапи становлення нацистського антисемітизму, що був ідеологічним підґрунтям геноциду європейського єврейства, висвітлено у праці Р.Коваля "Барбаросса: Истоки и история величайшего преступления империализма"³.

На початку 80-х рр. в Україні виходили багатотомні академічні праці, де йшлося про нацистський окупаційний режим і боротьбу євреїв з гітлерівськими загарбниками⁴. Але в кожному з усіх видань фактично замовчувалось, що євреї

¹ Арад И. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933-1945): Сб. статей. - Иерусалим, 1990.

² Коваль М. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). - К., 1965; Першина Т. Фашистский геноцид на Украине, 1941-1944. - К., 1985; Проктор Д. Фашизм: путь агрессии и гибели. - М., 1989; Мельников Д., Черная А. Империя смерти. Аппарат насилия в нацистской Германии, 1933-1945. - М., 1988.

³ Коваль В. "Барбаросса": "Истоки и история величайшего преступления империализма". - К., 1989.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР у 26-ти томах. - К., 1967-1974. - Т.1-26; Історія Української ССР. В 10 т. - К., 1984. - Т.8; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945 гг. В 3-х т. - К., 1975; Історія Другої світової війни в 12-ти т. - М., 1982. - Т.1-12.

були першими жертвами нацистів. Бойовий шлях євреїв-фронтовиків висвітлювався без акценту на національну приналежність героїв.

Великий фактичний матеріал про участь євреїв у боротьбі з фашизмом знайшов своє місце в спеціальних працях, присвячених Героям Радянського Союзу - мешканцям різних областей України¹, а також у двотомному біографічному виданні "Герои Советского Союза".

В умовах глибокої кризи радянської історіографії певною подією стала книга Ю.Шульмейстера "Гитлеризм в истории евреев"². Автор, колишній військовий прокурор, зумів зібрати великий фактичний матеріал про трагедію і героїзм єврейського народу в боротьбі з нацизмом. Проте, ця праця, хоч і була першою ластівкою, зазнала серйозної критики з боку громадськості. Старі підходи, ідеологічні забобони епохи тоталітаризму не дали змогу авторові реально оцінити проблему.

Новий етап у розробці теми розпочався з часів проголошення незалежності України, особливе відзначення пам'ятної дати 50-річчя трагедії в Бабиному Яру.

Трагічній долі євреїв Бердичева була присвячена праця С.Єлисаветського, дослідження Я.Хонігсмана висвітлювало життя і боротьбу львівських євреїв, праця Ю.Ляховицького розкривала нацистський геноцид щодо харківських євреїв. Публікації Д.Стародінського, Л.Рожецькіна, С.Поліщука, Я.Камінського висвітлювали становище українських євреїв під румунською окупацією. В них змальовується геноцид щодо євреїв Трансїстрії, знищення євреїв Одеси. Книги О.Деко і Д.Гошкіса присвячені євреям Поділля³.

Найбільшу кількість праць українські дослідники присвятили трагедії Бабиного Яру. Це було пов'язано не тільки з трагічним ювілеєм. Визнання того, що на українській землі відбувалася кульмінація геноциду європейського єврейства (а саме так розглядається вбивство нацистами євреїв восени 1941 р. у Києві), спонукало більшість істориків до нових досліджень. 1991 року з'явилась серія

¹ Боевые звезды киевляни. Очерки о Героях Советского Союза. - К., 1968; Звезды немеркнувшей славы. Очерки о крымчанах - Героях Советского Союза. - Симферополь, 1975; За мужество и отвагу. Документальные очерки о Героях Советского Союза - уроженцах Полтавы и Полтавской обл. - Харьков, 1984; Золотые звезды Полесья. - К., 1985.

² Шульмейстер Ю. Гитлеризм в истории евреев. - К., 1990.

³ Єлисаветський С. Бердичівська трагедія. - К., 1991; Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства. - Львів, 1993; Ляховицький Ю. Г. Г. прання мезуза: Книга Дрогобицького яра. - Харків, 1991; Стародінський Д. Одеське гетто. - Одеса, 1991; Поліщук С. Купель на площаді: Записки адвоката. - Одеса, 1995; Камінський Я. Минуле проходить передо мною. - Одеса, 1995; Декко О. Кедойшім. Повість-хроніка Шенетівського гетто. - К., 1995; Гошкіс Д. О чем трубят шифар. - Славута, 1992.

праць, присвячена цій проблематиці¹. Наукові дослідження, що побачили світ, створювалися на нових концептуальних засадах, розумінні проблем геноциду, взаємовідносин між євреями та українцями, участі євреїв в антифашистському опорі.

Сучасна українська історіографія приділила велику увагу історії єврейського народу в роки другої світової війни. З'являються нові узагальнюючі праці, монографії, статті, відбуваються наукові конференції. Про те, що проблема становища євреїв у 1939-1945 рр. перебуває в центрі уваги, свідчать, наприклад, традиційні наукові конференції, присвячені національним меншинам України, які відбуваються у м. Запоріжжі. Тільки в рамках наукової конференції "Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність" (19-20 листопада 1992 р.) чимало авторів присвятили свої виступи і тези доповідей зазначеній проблемі².

Сучасні науковці України зробили чимало, щоб виправити історичні збочення і відтворити нарешті об'єктивну картину історії другої світової війни.

У працях М.Коваль, публікаціях М.Поповича, С.Єлисаветського відтворено маловідомі сторінки з історії євреїв у роки війни з нацизмом³. Тема гітлерівського геноциду як складової частини німецького окупаційного режиму знайшла своє відображення у дослідженнях Я.Грицака⁴, авторського колективу нового підручника "Історія України" за редакцією Ю.Зайцева⁵. Певною подією став захист першої в Україні кандидатської дисертації з названої теми А.Подольського⁶, вихід в світ

¹ Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр: страницы трагедии. - К., 1991; Коваль В. Путь к Бабьему Яру (Германский антисемитизм: история, теория, политика) // Историчні зошити. - 1991. - № 5; Король В., Кучер В., Митрин Г. Без строку давності. Трагедія Бабиного Яру. - К., 1991.

² Мирский Р. Политика государственного антисемитизма в контексте пакта Молотова-Риббентропа; Кучер В., Чернега П. Трагедія Бабиного Яру; Левитас Ф. Катастрофа советского еврейства в 1941-1945 гг.; Лазоренко Ю. До питання висвітлення героїзму єврейського народу у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.); Ратомский Ю. Холокост на временно оккупированной территории Южной Украины и "Любингемское дело" 1969 г. в ФРГ; Горовська Н., Шаповал Ю. "Справа" САК у контексті політики державного антисемітизму. Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність // Тези до наук. конф. 19-20 листопада 1992 р. - Запоріжжя, 1992. - С. 89-98.

³ Коваль М. Україна 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К., 1995; Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941-1944) // Укр. істор. журн. - 1992. - № 2. - С. 25-32; Коваль М. Бабий Яр-96: Боль не утихаєт // Еврейские вести. - 1996. - Июнь; Попович М. Еврейский геноцид на Украине // Философ. и социол. мысль. - 1994. - № 5/6; Єлисаветський С. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Укр. істор. журн. - 1995. - № 3. - С. 59-73.

⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. - К., 1996.

⁵ Історія України/Зайцев Ю. та ін. - Львів, 1996.

⁶ Подольський А. Нацистський геноцид щодо єврейського народу України 1941-1944. - Дис. канд. істор. наук. - К., 1995.

двотомної праці "Очерки еврейского героизма"¹, а також узагальнюючої праці "Евреи Украины" (краткий очерк истории)².

Не дивлячись на значний науковий доробок в історію другої світової війни, комплексне дослідження про нацистський геноцид та участь єврейського народу в боротьбі з фашизмом відсутнє.

Важливий крок у вивченні проблем другої світової війни зробили ізраїльські історики. Найбільшим центром дослідження Холокосту став національний інститут пам'яті Катастрофи і героїзму (інститут Яд-Ва-Шем).

Холокост, Катастрофа, Шоа - саме так ізраїльські вчені визначають геноцид євреїв у другій світовій війні.

Серед багатьох істориків Катастрофи слід виділити праці ізраїльських вчених І.Арада, Ш.Спектора, М.Кипніса, І.Гутмана, Х.Шацкера, О.Абрамовича та ін³. Безумовно, великим досягненням істориків Ізраїлю є чітке визначення хронологічних рамок Катастрофи та її всебічний аналіз.

Проте, першим дослідникам звичайно бракувало джерельного матеріалу, оскільки радянські архіви для них були закриті довгий час. Більшість праць побудована тільки на спогадах свідків нацистських злочинців, більшість з яких була вихідцями з Прибалтики і Білорусі.

У північно-американській та західно-європейській історіографії перші праці, присвячені Холокосту, з'явилися на початку 50-х років. Хрестоматійним дослідженням цього періоду є монографія Рауля Хілберга "Знищення європейського єврейства"⁴. Можна вважати, що і сьогодні вона займає одне з провідних місць в історіографії Холокосту, хоч матеріалів про геноцид радянських євреїв там майже немає.

Першою працею, що висвітлювала геноцид на теренах Радянського Союзу, була книга С.Шварца "Евреи в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1945)"⁵. Обмеженість архівних джерел не дозволила автору показати в повному обсязі визначену проблему.

¹ Очерки еврейского героизма. - Киев-Тель-Авив, 1994. - Т. 1-2.

² Горонский Ф., Хонигсман Я., Найман А., Елисаветский С. Евреи Украины (Краткий очерк истории). - К., 1995. - Ч. 2.

³ Арад И. Холокауст. Сборник статей. - Иерусалим, 1990; Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение. - Иерусалим, 1990; Спектор Ш., Кипнис М. Бабий Яр. - Иерусалим, 1991. Абрамович А. В решающей войне: Участие и роль евреев в СССР в войне против нацизма. - Тель-Авив, 1982. - Т.1.; 1992. - Т.2.

⁴ Hilberg R. The destruction of the European Jews. - Chicago, 1961.

⁵ Шварц С. Евреи в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1945). - Нью-Йорк, 1966.

У 70-80-ті роки в Сполучених Штатах Америки та країнах Західної Європи вийшло ряд праць, які розкривали злочинний характер німецько-фашистського окупаційного режиму, змальовували реакцію світу на тотальне знищення євреїв нацистами, та вплив Холокосту на подальше життя єврейської громади. Багато фактів, глибоких висновків містяться в працях М.Брошата, Х. Файна, Л.Давидович та ін¹.

Не дивлячись на велику кількість наукових досліджень по Холокосту, з 70-х років на Заході набувають силу так звані ревізіоністські погляди. Більшість авторів, які належали до ревізіоністської школи, стверджують, що ніякого Холокосту не було. Чутки про геноцид навмисно поширюються євреями. Головна ідея ревізіоністів полягає в запереченні нацистських методів знищення європейського єврейства, виправданні націонал-соціалізму. Перші праці, в яких були викладені провідні ідеї ревізіонізму, з'явилися у США і Канаді.

Один із провідних ревізіоністів Холокосту професор Артур Буц (США) у своїй праці "Містифікація ХХ століття"² стверджує, що ніяких таборів смерті для євреїв не існувало, а ті концтабори, які існували, використовувались німцями тільки як робочі табори. Демографічні зміни в складі єврейського населення Європи Буц пояснює таємним переселенням останніх в США та СРСР. Активізації діяльності ревізіоністів сприяло створення в 1979 р. у Каліфорнії інституту, який фактично перетворився на провідний центр ревізіонізму Холокосту.

На початку 80-х років французький історик, неонацист Роберт Фаурісон³ заявив, що геноцид - міфологізація, вигадана сіоністами про становище євреїв у роки другої світової війни. Погляди Фаурісона на те, що в Освенцимі не було газових камер і крематоріїв, знайшли серед істориків своїх прихильників у багатьох країнах Європи, на жаль і в Україні⁴.

Мета і завдання дослідження - показати трагедію українського єврейства під час німецько-фашистської окупації України (1941-1944 рр.), методи, засоби, масштаби геноциду єврейського населення на теренах України, а також в концтаборах Польщі та Німеччини, розкрити політику країн антигітлерівської

¹ Brochat V. Der Staat Hitlers, Munchen, 1978; Pine H. Accounting for Genocide New York, 1979; Davidovich L. The War against the Jews 1933-1945. - Toronto: New York: London: Sydney: Auckland, 1986.

² Butz A. The Hoax of the XX century. Los Angeles, 1976.

³ Faurison R. The Problem of the Gas Chambers or the Rumour of Auschwitz, Rochelle Park, N.Y. Rev. Amist Press, 1979.

⁴ Черніс П. Брідія про "газові камери" і масове знищення жидів // За вільну Україну. - 1997 - 12 червня.

коаліції, у повній мірі відобразити українсько-єврейські відносини та участь єврейського народу в боротьбі з нацизмом.

Методами дослідження є проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та структурно-системний. Вони дозволили дисертанту виявити загальні і водночас специфічні особливості становища євреїв України в 1939-1945 рр. Автор порівнює політику нацистів до євреїв у країнах Західної та Східної Європи, в Україні, розкриває погляди відомих політичних діячів Й. Сталіна, Ф.Рузвельта, У.Черчілля на геноцид єврейського населення, відображає різноманітні етапи відносин між євреями та українцями.

Узагальнення великого фактичного матеріалу переконливо свідчить про значний внесок єврейського народу в перемогу над нацистською Німеччиною та її союзниками.

Джерельну базу дослідження склали, перш за все, матеріали архівів, а також центральної та місцевої преси, збірки документів і матеріалів, низки статистичних збірок, окремі монографії, наукові статті.

Дисертантом був використаний великий фактичний матеріал, зосереджений у Центральному Державному Архіві Вищих Органів Влади та Управління України (ЦДАВОВУ), Центральному Державному Архіві Громадських Об'єднань України (ЦДАГО), державному архіві м.Києва, а також архівів Київської, Запорізької, Одеської областей.

Важливі документи були виявлені в архіві Республіканського товариства єврейської культури в Україні, фондї "Пам'яті жертв фашизму в Україні". Більшість цих матеріалів - це спогади безпосередніх свідків іасів німецького режиму, в'язнів гітлерівських гетто і концтаборів, учасників партизанського руху та воїнів-фронтовиків. Використаний спеціальний фонд, присвячений праведникам світу, громадянам України, які рятували євреїв від нацистів.

Дисертант працював з документами, які знаходяться в архіві та в бібліотеці меморіального інституту пам'яті жертв Катастрофи та героїзму Яд-Ва-Шем в Єрусалимі. Джерельна база Яд-Ва-Шем репрезентована 50 млн. справ про злочини нацистів та їхніх посібників проти єврейського народу. Основний корпус джерел складений із спогадів в'язнів нацистського "нового порядку", євреїв - учасників антифашистського Опору в Європі, численних свідків злочинів фашистів.

Велику наукову і джерельну цінність мають матеріали бібліотеки Яд-Ва-Шем - 75 тис. примірників 50-ма мовами світу. Серед книг і публікацій - видання

гітлерівської Німеччини 1933-1945 рр., нацистська література, матеріали збройних сил країн антигітлерівської коаліції, документи процесів над військовими злочинцями. Крім того, бібліотека має колекцію літератури з проблем антисемітизму¹.

Значне місце в дослідженні належить матеріалам аудіофонду "Шоа", який був зібраний в Україні на протязі 1993-1996 рр. Аудіоматеріали та їх розшифровки знаходяться в музеї Бейт Лохамей Ха-Геттаот (Дім-музей борців гетто).

Значний інтерес мають документи особистих архівів поета-фронтовика Д.Даєна та відомого дослідника історії України в роки другої світової війни В.Косика.

Важливу групу джерел становлять збірники документів і матеріалів, які містять директиви, розпорядження, накази вищих керівників Третього Рейху, німецького військового командування, органів окупаційної влади, які дають можливість побачити справжні наміри гітлерівців та їх сателітів щодо України та її громадян².

Багато фактичних матеріалів увійшли в регіональні збірники, присвячені другій світовій війні. Чимало сюжетів у них присвячено геноциду і боротьбі євреїв України³.

Спогади людей, які були учасниками та свідками трагічних і героїчних подій минулої війни, знайшли своє відображення в сучасній єврейській періодиці: "Еврейская газета", "Еврейские вести", "Возрождение", "Хадашот" та ін.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній досліджується актуальна проблема, яка ще не одержала належного висвітлення в історичній літературі. Автор робить спробу розглянути та комплексно проаналізувати питання геноциду та боротьби євреїв з нацистами. Якщо згадані вище питання мали в певній мірі своє висвітлення, то для дослідників залишаються практично маловідомими чи зовсім

¹ Яд-Ва-Шем. - Иерусалим. - 1989. - С. 32-34.

² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. - К., 1963; "Совершенно секретно!" Только для командования! Сборник документов. - М., 1967; Преступные цели - преступные средства. Сборник документов и материалов. - М., 1968; "СС" в действии. Документы о преступлениях СС. - М., 1969; Історія застєрігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загартників та їх посібників. - К., 1986; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. В 3-х т. Сборник документов. - К., 1988.

³ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. - К., 1963; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, 1941-1943. - Харьков, 1985; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945. - Одесса, 1964; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945. - Одесса, 1968; Поділья у Великій Вітчизняній війні 1941-1945. - Львів, 1969; Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945. - Одесса, 1970; Німецькі окупанти на Подільщині, 1941-1943. - Податва, 1947; Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941-1945). - Львів, 1968.

невідомими українсько-єврейські відносини в роки війни, а також реакція світу на політику геноциду.

Новизну дисертації характеризує введення до наукового обігу архівних джерел, що раніше не використовувалися, а також залучення до дослідження публікацій, які стали бібліографічною рідкістю.

Основні етапи написання роботи. В 1991-1993 рр. дисертант вивчав архівні джерела центральних українських архівів та фонди інституту Яд-Ва-Шем (Ізраїль). За цей час був підготовлений ряд публікацій з історії євреїв України, одна із них - "Бабий Яр: сторони трагедії". Пошукач брав участь в наукових конференціях з проблем Холокосту в Україні та за кордоном. В 1994-1996 рр. дисертант працював в регіональних архівах України та брав участь в створенні аудіофонду "Шоа", який знаходиться в архіві музею Лохамей Ха-Геттаот (Ізраїль), ознайомився з матеріалами меморіальних комплексів Трєблінка та Освенцима (Польща). За цей час були підготовлені і надруковані методичні рекомендації і матеріали для учнів шкіл України по вивченню Холокосту. На протязі 1996-1997 рр. автор завершив роботу над працею "Євреї України в роки другої світової війни". В березні 1997 р. вона побачила світ.

Головні положення дисертації, які виносяться на захист.

1. Расовий антисемітизм був ідеологічною передумовою геноциду. Поеднавши релігійні, соціальні, економічні, побутові упередження щодо євреїв, нацисти додали до нього расових мотивів, створивши зв'язчу, людиноненависницьку теорію, яка перетворилась на жадливий інструмент політики "остаточного вирішення".

2. Нацистська навала на Україну завдала невідправних втрат єврейському населенню. Почавши з масових депортацій і створення єврейських гетто в Польщі, з нападом на Радянський Союз нацисти довели геноцид до своєї кульмінаційної стадії. Євреї знищувались скрізь, незалежно від віку, статі, соціального походження, релігійної належності.

3. На окупованих територіях України нацистами було створено апарат насильства і масових вбивств. Винищення людей відбувалось заздалегідь підготовленим планом. Провідними інстанціями політики остаточного вирішення стали гетто, концтабори, табори смерті.

4. Для долі українських євреїв неабияке значення мала позиція місцевого населення. За роки війни місцевими досібниками нацистів та колаборантами були скоєні страшні злочини проти єврейського народу. Частина населення була

залякана нацистами. Великої пошани заслуговують "рятівники честі нації" - українці, які, ризикуючи життям, надавали допомогу євреям, праведники світу.

5. Як тільки завершувалась політика "Юденфрай" (чистий від євреїв), починався тотальний терор над українським населенням; від рабської праці до масових вбивств - так визначили долю українців керівники Третього Рейху. Спільність доль українців та євреїв спонукали їх до активної боротьби проти фашистського режиму.

6. Євреї не були тільки жертвами нацистської влади. Де і як тільки виникала можливість в гетто і концтаборах, вони піднімалися на боротьбу, чинили відчайдушний опір. Євреї були активними учасниками радянського підпільного і партизанського руху в Україні. Є багато фактів про боротьбу євреїв з нацистами в лавах українського національного опору - в загонах УПА.

7. Євреї України зробили вагомий внесок в перемогу над нацистською Німеччиною та її союзниками. В лавах Радянської Армії найкращі представники єврейського народу виявили мужність, героїзм, сміливість, про що свідчить відсоток нагороджених високими урядовими нагородами. Не було такого роду військ, де б євреї не брали участі. Особливо треба відзначити участь євреїв-фронтовиків в битві за Україну, визволенні її від німецько-фашистських окупантів.

8. Сталінська політика в єврейському питанні заслуговує на спеціальне висвітлення. Поширення державного антисемітизму, яке активно проводилось у передвоєнному СРСР, сприяло Холокосту і мало для євреїв трагічні наслідки в роки війни. Флірт Гітлера і Сталіна дорого коштував євреям. Антиєврейські кампанії не припинялись в СРСР на протязі всієї війни і мали призвести до свого логічного кінця - депортації єврейського населення. Смерть Сталіна зупинила цей процес, але до самого краху тоталітарної системи залишилась неприязнь та упередження до євреїв.

9. Історична правда вимагає показати негативні сторони позиції країн антигітлерівської коаліції, в першу чергу, США та Англії, щодо здійснення "остаточного вирішення". Політика неутручання, загальні декларації, нерозуміння єврейського національного руху призвели до фактично вільного винищення євреїв нацистами в Східній Європі.

10. Геноцид і боротьба українських євреїв проти гітлеризму - важлива сторінка другої світової війни. З розпадом тоталітарної системи, здобуттям

Україною незалежності, ліквідації ідеологічних збочень, ця тема посіла важливе місце в сучасній українській історіографії.

Теоретичне і практичне значення дисертації визначається комплексним та аналітичним порушенням проблем з багатьох питань історії єврейського народу в роки Холокосту. Значний фактичний матеріал, а також узагальнення та висновки відкривають можливість для створення фундаментальних праць з історії євреїв України, значно розширити наукові розвідки у вивченні проблематики другої світової війни. Результати досліджень можуть бути використані для підготовки спеціальних та узагальнюючих праць з історії України, для викладання загальних, спеціальних і нормативних лекційних курсів, у вищих, середньо-спеціальних та шкільних історичних курсах.

Залучений дисертантом матеріал має наукове і прикладне значення. Ним у повній мірі можна скористатися при формуванні сучасної національної політики в Україні, створенні та вдосконаленні законодавчої бази.

Апробація результатів дослідження. Підсумки роботи автора з досліджуваної проблеми викладені у публікаціях, серед яких монографія, окремі книги, брошури, наукові та науково-публіцистичні статті. Підсумки досліджень висвітлювались у виступах дисертанта й обговорювались на конференціях в Україні та за кордоном: міжнародній конференції, присвяченій 50-річчю трагедії в Бабиному Яру (м. Київ, 1991), міжнародній науковій конференції з проблем національних меншин України в Запоріжжі (м. Запоріжжя, 1992, 1993), на міжнародній науковій конференції, присвяченій 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні (Київ, 1995). На конференції "Сучасна єврейська цивілізація" (Єрусалим, 1994), "Єврейський світ і ХХ ст." (Москва, 1995), на конференції, присвяченій боротьбі проти шовінізму, націоналізму і ксенофобії (Варшава, 1996) та ін.

Позиція та висновки автора знайшли своє відображення у виступах та участі в "круглих столах" семінару "Вивчення Холокосту в школах України" (Київ, травень, червень, жовтень 1997 р.).

Результати досліджень використані також і при читанні лекційного спецкурсу в Київському міжрегіональному інституті удосконалення вчителів ім. Б.Д.Грінченка, Міжнародному Соломоновому Університеті, у виступах в національних товариствах України.

Основні положення й висновки дисертації обговорювались на засіданнях кафедри методики викладання історії та на вченій раді Київського

Міжрегіонального Інституту Удосконалення Вчителів ім. Б.Д.Грінченка, відділу єврейської історії та культури Інституту національних відносин і політології НАН України.

Структура дисертації складається із вступу, восьми розділів і висновків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі обґрунтовується актуальність наукової тематики, визначена мета і завдання дослідження, названі його предмет та об'єкт, з'ясовуються хронологічні рамки, історіографічна та джерельна база, новизна, практичне значення й основні положення та висновки, які виносяться на захист.

Перший розділ - “Єврейське питання в планах нацистської Німеччини” - розглядає джерела та сутність нацистського антисемітизму, етапи його становлення і практичну реалізацію. Автор висвітлює основні періоди в формуванні людиноненавистницької ідеології Третього Рейху.

Один, бере свій початок в глибоких коріннях мілітаризму, який був притаманий для багатовікової історії Німеччини. Дух вояччини і насильства став основою ідеології Другого Рейху. Після утворення німецької імперії активно поширюються пангерманські ідеї. Відвертий націоналізм, шовінізм, расизм перетворили пангерманізм на ідейного попередника німецького нацизму. Пангерманісти неодноразово підкреслювали, що крім боротьби із зовнішніми і внутрішніми ворогами, вони активно відтворюватимуть антисемітизм як практику “визволення від єврейського ярма”¹. Духовною зброєю пангерманістів стала фашистська ідеологія.

Ідеї, що склали сутність нацизму, було запозичено з творів А.Гобіно, Х.Чемберлена, Ф.Ніцше. У другій половині XIX ст. німецькі філософи, географи, соціологи і політики-пангерманісти стали активно розповсюджувати їх в країні.

Другий етап увібрав у себе значні риси релігійного, економічного, соціального та побутового антисемітизму. А останні десятиріччя XIX ст. характеризуються появою нового чинника громадського життя Німеччини - політичного антисемітизму.

Вірус юдофобії проникнув навіть в інтелектуальне середовище, вищі учбові заклади, в школи. Але напередодні першої світової війни він не укорінився в

¹ Енциклопедія Третього Рейха. - М., 1966. - С. 366.

Німеччині, його носіями були окремі політичні сили. Враховуючи ситуацію, голова Пангерманської ліги Г.Гласс у 1913 р. заявив: “Єврейська раса - джерело всіх небезпек. Євреї і німець - це як вогонь і вода. У свій час підніметься людина, яка поведе нас на боротьбу проти єврейства. Ми чекаємо на фюрера! Терпіння, терпіння і він прийде!”¹.

Нацисти ніколи не приховували, що боротьба з євреями є найголовнішим завданням їх партії. З приходом націонал-соціалістів до влади терор проти євреїв став складовою частиною політики німецької держави.

Расове божевілья в нацистській Німеччині пройшло кілька етапів. Перший можна вважати підготовчим. Як зазначали самі гітлерівці, на початковому етапі “коричневої революції” вони здійснили відбір, а точніше розподіл на расово-повноцінних і неповноцінних. Євреї поетапно позбувалися громадянських прав, перетворюючись на ізгоїв.

Почавши з бойкоту єврейських товарів, нацисти довели цькування євреїв до погромів. Кульмінацією переслідувань німецьких євреїв стала “Кришталева ніч” 9-10 листопада 1938 р., коли по всій Німеччині прокотилася хвиля насильства і вбивств. Ситуація для євреїв принципово змінилася. Від утисків та витіснення нацисти перейшли до відкритого терору.

З нападом гітлерівської Німеччини на Польщу почалась “генеральна репетиція геноциду”. Перебіг подій початкового етапу другої світової війни вказує, що нацисти не мали чіткого плану та єдиної позиції в політиці щодо однієї з найчисельніших єврейських громад Європи. Більшість польських євреїв було депортовано в гетто, вводились спеціальні правила для існування єврейської громади². Але чимало фактів свідчать, що війська СС та вермахту вдавалися до масових вбивств єврейського населення³. Особливо страждали від кривавого терору євреї окремих районів Східної Галичини, які до вступу Радянської Армії опинилися під владою гітлерівців⁴.

Трагічними датами увійшли в історію євреїв Ванзейська конференція (січень 1942 р.) та Познанська конференція (жовтень 1943 р.). Саме на цих збіговиськах нацистів була вирішена доля 6 млн. євреїв Європи.

¹ Толанд Дж. Адольф Гитлер. - М., 1950. - Т.1. - С. 71.

² ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 3, спр. 2, арк. 98.

³ Гальдер Ф. Воспільний дивізія. - М., 1968. - Т.1. - С. 111.

⁴ Герцштейн Р. Война, которую выиграл Гитлер. - Смоленск, 1996. - С. 374-375.

Навіть в умовах повної поразки нацистської Німеччини антисемітська політика не тільки не припинялась, а набула значного поширення.

У другому розділі “Нацистський геноцид єврейського населення України” розглядається здійснення нацистами, їх союзниками та колаборантами політики геноциду щодо єврейського населення України.

З початком війни проти СРСР німецькі засоби масової інформації розповсюджували по різноманітних каналах інформацію, що бойові дії ведуться тільки на знищення жидів та комісарів, а не проти народів Росії. Для здійснення своїх планів “остаточного вирішення” гітлерівці створили могутній капально-репресивний апарат, який складався з айнзацгруп СС, розбитих на оперативні загони - айнзацкоманди.

Як свідчать документи, на теренах України діяли дві айнзацгрупи “С” і “Д”, які просувались за групою армій “Південь”. Перша діяла на лівому крилі наступаючих частин вермахту - з території Польщі повз Львів, Житомир, на Київ і далі. Друга - на правому крилі - на Південь України та Крим.

Численні накази, інструкції, вказівки нацистських керівників дають можливість побачити механізм політики “остаточного вирішення”.

Через кілька днів після початку війни з СРСР військам вермахту було розіслано директиву про ставлення до військових комісарів (сам наказ був підготовлений ще до радянсько-німецької війни, 6 червня 1941 р.). Цей документ мав трагічні наслідки не тільки для військових та політпрацівників, а й для євреїв. Як показав на Нюрнберзькому трибуналі оди.. із генералів німецької армії, відповідно цього наказу він мав чіткі вказівки знищувати єврейське населення скрізь, де воно зустрічалось¹.

12 вересня 1941 р. за підписом начальника штабу Верховного головнокомандування вермахту Кейтеля надійшла директива командувачам військових груп армій “Південь”, “Центр”, “Північ” про ставлення до єврейського населення в окупованих областях: “Боротьба проти більшовизму вимагає нещадних і енергійних дій, насамперед ... проти євреїв, які є основними носіями більшовизму”².

¹ Історія застерігів. - К., 1986. - С. 23.

² Там само.

Крім активних дій айнзацгруп в масові вбивства мирного населення втягувалась і армія. По всьому шляху, по якому пройшла 6 армія Рейхенау, залишилися сотні тисяч замордованих людей.

Першими жертвами нацистського терору стали євреї західних областей України, які повністю протягом кількох тижнів війни опинились у зоні окупації. Масові вбивства відбулись у Львові, Рівному, Житомирі, Бердичеві та ін. містах України. З перших місяців війни знищувалися не тільки українські євреї. В липні 1941 р. в м. Кам'янець-Подільському було ліквідовано десятки тисяч євреїв Угорщини, Чехословаччини та Польщі. Разом з радянськими громадянами за час Кам'янець-Подільської трагедії було знищено понад 85 тис. іноземних громадян.

Гітлерівські вояки застосували до знищення мирного населення різноманітні методи вбивства: розстріл, спалення живцем, враження електричним струмом та ін. Лідери Третього Рейху постійно заявляли, що війна на Сході принципово відрізняється від інших військових конфліктів, а жорстокі дії солдат та офіцерів щодо цивільного населення не підпадають не під які міжнародні угоди. Каральні акції проти єврейського населення постійно контролювалися гітлерівським командуванням. Від польових комендатур на місцях постійно вимагалась достовірна і чітка інформація. Криваві звіде́ння надходили у Берлін¹.

Масові вбивства охопили не тільки євреїв, а й місцеве українське та російське населення. Як зазначалось в матеріалах Надзвичайної комісії з розслідування злочинів фашистів та їх пособників, у м. Полтава було знищено понад 8000 чоловік: євреїв, а також росіян і українців, які не захотіли розлучатися із своїми рідними і близькими єврейського походження².

Найуразливішими жертвами геноциду були діти. Гітлерівська верхівка спрямувала терор проти найменших громадян України. Нацистський режим визначив їхню долю: не повинно було бути мстителів, не повинно залишатись свідків. Це наочно видно з матеріалів НДК по Запорізькій області, де в одному з міст було вбито:³

Діти	Хлопчики	Дівчатка
Євреї	80	61
Росіяни	64	47
Українці	36	25

¹ ЦДАВОУ, КМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 37, 119, 206.

² ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 112-113.

³ Запорізький об'єддержархів, ф. 1657, оп. 1, спр. 39, арк. 6-9.

Масові вбивства і терор розповсюджувалися і на ті терени України, які знаходилися під владою румунської адміністрації та угорських окупаційних військ. Чисельні факти свідчать, що в злочинах проти місцевого населення союзники Гітлера діяли так, як і німці.

Осінь 1941 р. на українських землях стала кульмінацією геноциду. Єврейське населення знищувалось повністю незалежно від статі, віку, професії, соціального стану. Швидкість "акцій" конкретно залежала від можливостей айнзацгруп і допомоги їм з боку частин вермахту. Тому в деяких регіонах України "ендзелонг" відбувався протягом кількох днів, в інших - кілька місяців. З повною окупацією України (липень 1942 р.) її терени перетворились на своєрідний випробувальний полігон, унікальний за своїм людиноненависницьким задумом експерименту (остаточна ліквідація євреїв), який нацисти збиралися поширити згодом на весь світ.

Третій розділ *"Трагедія Бабиного Яру"* присвячений чорним дням окупації німецькими військами м. Києва 1941-1943 рр.

Враховуючи постійний науковий та громадський інтерес до цієї теми, автор намагається дати об'єктивну оцінку суперечливим подіям, які відбулись в Києві за часи німецької окупації.

З перших днів війни сталінська пропаганда замовчувала факти нацистського геноциду євреїв. В Києві з'явилось чимало біженців з західних районів України, які розповідали про страхіття, що творять фашисти. Але розповіді біженців розглядались здебільшого як чутки. Радянське керівництво вважало столицю України могутньою фортецею на Дніпрі, велась активна агітація, що місто ніколи не буде здано німцям. Чутки розглядались на рівні панікерства і зради. Разом з біженцями, за німецькими даними, в місті залишилось понад 150 тис. євреїв. Помилки політичного і військового керівництва СРСР призвели до раптового відступу радянських військ і з наступним оточенням Південно-Західного фронту, вступом німецьких військ у Київ.

Існує ціла низка німецьких документів, яка дає можливість відтворити одну із самих страхітливих справ гітлерівських катів.

В оперативному донесенні по СРСР за № 97 йдеться про вступ частин 6-ї німецької армії і зондеркоманд в Києві, про їх акції проти єврейського населення з 19 по 28 вересня 1941 р.

У зведеннях айнза групи "С" по СРСР № 101 (2.10.41 р.), № 106 (7.10.41 р.), № 128 (2.10.41 р.) йдеться про ліквідацію 29 та 30 вересня 1941 року в Києві 33771 єврея. "Каральні заходи були проведені у вигляді широкомасштабних акцій. Найбільша з таких акцій мала місце негайно після окупації Києва. Вона була направлена виключно проти євреїв та членів їх сімей", - підкреслювалось в нацистських документах¹.

Після кривавої розправи в Бабиному Ярі ще 2 роки окупації це місце було перетворено на смугу смерті для десятків тисяч військовополонених, активістів - українців, росіян, циган, всіх інших, кого вважав необхідним знищувати гітлерівський режим.

Для проведення політики "Юденфрай" та позбавлення від расово неповноцінних німці створили в Києві концентраційні табори: на Сирці, в Дарниці, у Печерській Лаврі, на вулиці Керосинній та Інститутській. Кулями і газом, голодом і знущаннями виконували плани Берліну нацистські вояки. З точною арійською методичністю вівся облік приречених. Київ став першим містом в окупаційній нацистами Європі, де політика "Юденфрай" здобула своєї практичної реалізації. За підрахунками німців та їх посібників на 1 січня 1942 р. у Києві залишилось 20 євреїв (7 чоловіків, 13 жінок), а також біля 40 циган (12 чоловіків та 28 жінок)². За цей же час українське та російське населення скоротилось майже на 30 тисяч³.

Правда про Бабин Яр буде неповною, якщо не звернути увагу на особливу роль колаборантів у знищенні єврейського населення Києва. Серед архівних джерел зберігається чимало матеріалів про активну участь поліцейських підрозділів у масових злочинах проти киян.

З наближенням радянських військ до Києва у Берліні було прийнято рішення про ліквідацію слідів масових розстрілів. Ця акція була покладена на гітлерівські спецслужби і проводилась в умовах особливої таємності.

Група в'язнів, якій вдалось врятуватись, залишила чимало свідчень про один із найбільших злочинів на українській землі.

Майже півстоліття після війни тоталітарна влада приховувала правду про Бабин Яр. Це призвело до багатьох чуток, вигадок, питань. Тому проблема залишається актуальною і сьогодні.

¹ Спектор Ш., Кипніс М. Бабин Яр. - Ієрусалим, 1991. - С. 19-21.

² Київський облдержархів, ф. 2360, оп. 12, спр. 4, арк. 6-7.

³ Там само.

Розділ четвертий “Знищення єврейського населення України в гетто, концтаборах та таборах смерті” змальовує гітлерівську імперію смерті, яка була складовим елементом потворного апарату геноциду.

Характерною ознакою тюремного окупаційного режиму стало створення гетто, куди зганяли євреїв, які не були знищені чинзацгрупами. На землях Польщі та українських територіях, які входили в генерал-губернаторство, гетто проіснувало кілька років. На інших теренах, які були окуповані фашистами, більшість гетто проіснувало від кількох днів до кількох місяців. Все залежало від можливостей зондеркоманд, поліції та допомоги їм з боку вермахту здійснити політику “остаточного вирішення”¹. Найбільшим в Україні стало Львівське гетто (136 тисяч).

Кожний в'язень гетто був зобов'язаний носити спеціальні жовті знаки на спині та на грудях. Управляли гетто німецькі коменданти, при яких створювався коденрат (єврейська рада) та єврейська поліція. У невеликих гетто існували “органи самоуправління” - ради старійшин. У більшості гетто і ті, й інші були слухняними виконавцями волі гестапо.

Здійснюючи політику “остаточного вирішення” єврейського питання на протязі 1942-1943 рр, гітлерівці ліквідували більшість гетто, знищивши їх населення. В живих залишились невеликі групи кваліфікованих спеціалістів. Майно загіблних відправлялось в Німеччину.

Не відставала від німців і румунська адміністрація. На значній території Трансїстрії єврейські гетто було перетворено на місця масового знищення. Спроби деяких дослідників приписати лояльність режиму Антонеску - безпідставні. Про це красномовно свідчать документи. Так, 23 січня 1942 р. у донесенні міністру східних областей Розенбергу визначалось, “що румуни на своїй території в 35 км від Вінниці влаштували табір, в якому утримують 60 тис. євреїв. У таборі розпочалась епідемія. Євреї тікають з табору і переходять кордони Вінниці, де їх розстрілюють”. Керівник німецької поліції пропонує румунській адміністрації чи прибрати євреїв з Вінниці, чи розстріляти². Правда, після воєнних успіхів країн антигітлерівської коалїції румунська влада припинила знищення єврейського населення. Гетто і табори Трансїстрії проіснували до весни 1944 р. Близько 50 тис. євреїв на цих територіях (з 300 тис.) пережили окупацію.

¹ Великая Отечественная война. 1941-1945 гг. Энциклопедия - М., 1985. - С. 206.

² ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 28, арк. 203.

Напередодні нападу на СРСР фашистське керівництво в березні 1941 р. видало директиви про організацію концтаборів для військовополонених, цивільного населення і євреїв. В цих таборах панувала масова смертність від холоду, голоду, епідемій, тяжкої праці, знущань. Насильства над в'язнями супроводжувались катуваннями і носили особливо садистський характер (спалення і закопування людей живцем, цькування їх собаками, страти під музику і т.ін.).

За роки окупації 180 концтаборів масового знищення було створено в Україні; у найбільших з них було страчено: Янівському - 200 тис. чол., Славутинському - 150 тис.чол., Дарницькому - 68 тис. чол., Уманській Ямі - 50 тис.чол., Хорольському - 53 тис. чол. та ін.

Особливо жорстоким в таборах було ставлення до євреїв, врятуватись із нацистського пекла вдавалось небагатьом.

Здійснюючи план остаточного вирішення єврейського питання, нацисти створили спеціальні "фабрики смерті", ставлячи на меті знищення в них 11 млн. європейських євреїв. Основна маса українських євреїв була вивезена в Белжисьць, Дахау, Освенцим. Масові депортації в табори смерті відбувались на протязі 1942-1943 рр. і одержали кодову назву операція "Рейнхард" за ім'ям шефа головного управління імперської безпеки (РСХА) Гейдриха. А після його вбивства чеськими партіотами операцію очолив сам Гімлер.

3-м ступенем продуманості, технічною організацією, масовістю і жорстокістю знищення людей Освенцим залишив далеко позаду всі відомі до цього часу німецькі табори смерті. Серед євреїв багатьох країн Європи, які опинились в Освенцимі, були ув'язнені євреї Львова, Борислава, Одеси та інших українських міст.

Найбільшою групою євреїв, які опинились в таборі смерті, були євреї Карпатської України. Операція з ліквідації євреїв Закарпаття, а потім більшості угорських євреїв одержала назву "Акція Гесс", за прізвищем Р.Гесса, колишнього коменданта Освенцима, якому Берлін доручив поставити останню крапку в єврейському питанні.

Освенцим перетворився на полігон расового безумства. Тут мали місце виготовлення колекції черепів юдо-більшовиків для расового інституту, за спеціальними технологіями розроблялися рецепти миловаріння з людського жиру та використання шкіри і волосся в'язнів у промислових потребах.

“Імперія смерті”, як називали концтабори, проіснувала до повного розгрому гітлерівської Німеччини. Спроби нацистів ліквідувати сліди кривавих злочинів у більшості не вдалися. Нюрнберзький трибунал над військовими злочинцями кваліфікував концтабори як центри самого жорстокого терору і людиноненависництва.

Розділ п'ятий. “Політика СРСР та країн антигітлерівської коаліції щодо Холокосту” розкриває одну з маловідомих сторінок другої світової війни. На чисельних фактах і документах автор змальовує поширення державного антисемітизму в СРСР напередодні радянсько-німецької війни. З встановленням диктатури Сталіна в СРСР юдофобія перетворилась на одну із сторін сталінської національної політики. Боротьба з лідерами партії, які за національністю були євреями, сприяла поширенню антисемітизму в партійному та державному апараті, а також на побутовому рівні. Жертвами сталінських репресій стали десятки тисяч представників єврейського народу: військовослужбовців, інтелігенції, робітників, селян. За матеріалами розслідувань сталінських злочинів в'язнями концтаборів були: 1942 р. - 23164 єврея, 1943 р. - 20230, 1944 р. - 15317. 1945 р. - 14435¹.

Антисемітська хвиля набула в СРСР ще одного піднесення після підписання пакту Молотова-Ріббентропа. Вже в період дипломатичної підготовки цього документу і аж до початку радянсько-німецької війни в СРСР фактично припинилась будь-яка критика антисемітської політики нацистів. Навпаки, в радянській пресі передвоєнних років євреї піддавались нещадній критиці як нероби, спекулянти, розкрадачі соціалістичної власності.

З нападом гітлерівської Німеччини на Польщу під владою нацистів опинилась одна з найбільших єврейських громад Європи. Тимчасово під німецьку окупацію попали євреї окремих районів Східної Галичини. Багато євреїв шукали порятунку, переходячи польсько-радянський кордон. Але за наказом радянського керівництва їх повертали на німецьку сторону.

Створені радянські комісії по переселенню заявляли німцям, що вони зацікавлені в переселенні тільки українського і білоруського пролетаріату, з не багатіїв та євреїв².

З нападом фашистської Німеччини на СРСР єврейське населення було дезінформовано майже повним мовчанням радянських засобів інформації про

¹ Земсков В. Гулаг, где ковалась победа //Родина. - 1991. - № 6-7. - С. 59.

² Мершалов А. История и сталинизм. - М., 1991. - С. 217.

геноцид. Тому значна кількість євреїв не встигла евакуюватись з прифронтових районів і стала легкою здобиччю нацистів. Тільки в листопаді 1941 р. радянський уряд офіційно сповістив про масові вбивства євреїв німецькими військами.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні відбулась нарада дипломатичних представників 26 країн, на якій була підписана декларація об'єднаних націй про спільну боротьбу проти фашистського блоку. Через п'ять днів після підписання Вашингтонської Декларації із нотою про звірства німецько-фашистських загарбників на окупованих радянських землях виступив нарком іноземних справ В.М.Молотов (6 січня 1942 р.). Він сповістив світу про страшну трагедію Бабиного Яру і масові вбивства євреїв в Україні. В ході радянсько-німецької війни сталінське керівництво вдалося до повних політичних маневрів, щоб інформувати єврейські громади Сполучених Штатів Америки та Великої Британії про становище євреїв під нацистською окупацією.

Для одержання іноземної військової та фінансової допомоги активно залучались діячі ЄАК (Єврейського антифашистського комітету).

Продовжуючи дипломатичні кроки по зміцненню зв'язків з Заходом, сталінське керівництво не припинило антисемітських дій. Протягом літа 1942 р. були видані секретні вказівки про звільнення євреїв з Українського партизанського штабу, а в період Сталінградської битви управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) знайшло час надіслати партійним комітетам ганебний лист "Про підбір і висування кадрів у мистецтві", в якому засуджувалось засилля євреїв в культурі та мистецтві:

У 1943-1944 рр. по мірі визволення територій України від нацистів євреї почали повертатись в рідні оселі. Але в багатьох випадках їх чекала байдужість органів радянської влади, а інколи відверта ворожість. В Києві та Дніпропетровську мали місце відкриті антисемітські дії на побутовому ґрунті¹. Спалахи післявоєнного антисемітизму були не тільки залишками геббельсівської пропаганди, а і закономірним результатом метонаправленої кампанії, яку проводив Кремль.

У політиці європейських держав, насамперед Англії, Франції та США, щодо Холокосту можна виділити ряд важливих етапів.

Перший пов'язаний з утисками євреїв у Німеччині та спробою вирішити "єврейське питання", не дратуючи Гітлера та нацистське оточення.

¹ ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, стр. 2363, арк. 1-14.

Другий - з нападом Німеччини на Польщу, "генеральною репетицією" геноциду і періодом "дивної війни" на Заході.

Третій охоплює реакцію США та Великобританії на геноцид. На всіх етапах війни уряди країн антигітлерівської коаліції виявили повну байдужість до долі європейських євреїв.

Всі заклики єврейських громадських організацій до урядів антигітлерівської коаліції завдати ударів по німецьким комунікаціям та таборах смерті виявилися марними. Правда, у грудні 1942 р. уряди СРСР, США, Великої Британії, Бельгії, Голандії, Люксембургу, Норвегії, Польщі, Чехословаччини, Югославії і Французького національного комітету прийняли спеціальну декларацію "Про винищення гітлерівською владою єврейського населення Європи", в якій засуджувався нацистський геноцид. Але реальна ситуація для євреїв Європи не змінилась, їх доля вже була вирішена гітлерівцями.

Розділ шостий - *"Українсько-єврейські відносини в роки другої світової війни"* розкриває маловідомі сюжети в стосунках між двома народами. Напередодні війни вони по багатьох причинах залишились суперечливими. У західних регіонах України лідерам українського національного руху не подобалось, що у євреїв розвивається тенденція до культурної асиміляції з політично домінуючою національністю: з поляками в Галичині, росіянами - у Наддніпрянщині, румунами на Буковині і угорцями в Закарпатті. У 30-ті роки чимало українців покладали надії на гітлерівську Німеччину (з причин, що не мали з антисемітизмом нічого спільного), а євреї, зрозуміло, були проти Гітлера (саме через антисемітизм). На фоні історичних неподобств та різних інтересів було неминучим виникненням міжнародного конфлікту.

Загостренню ситуації також сприяла діяльність ОУН, яка напередодні війни зайняла негативну позицію до національних меншин України: в першу чергу - до росіян, поляків та євреїв. Голова новоствореного уряду України (30 червня 1941 р.) Ярослав Стецько однозначно висловився щодо єврейського питання: "Москва й жидівство є найбільші вороги України... Тому стою на становищі винищення жидів і доцільності перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію"¹. Такої ж позиції дотримувався і провід ОУН(Б).

Участь підрозділів української поліції в складі вермахту в знищенні єврейського населення викликало протест і розкол в середовищі націонал-

¹ ЦДАВОУ. ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк.

радикалів. Негативне ставлення до антисемітської політики висловив відомий націонал-демократ С.Баран, письменник і публіцист Ю.Липа, редактор і економіст Л.Лукашевич, відомий поет Є.Маланюк. Іншої позиції, ніж ОУН, щодо національних меншин дотримувався організатор "Поліської Січі", а з часом керівник Української повстанської армії Тарас Бульба-Боровець. Він не тільки критикував політичні рішення оунівців, а й засуджував їх політику до національних меншин. За його наказами пропагандистська робота ОУН серед бійців УПА не дозволялась, а всім воякам суворо заборонялось грубо ставитись до цивільного населення залежно від національності й віросповідання¹.

Терор гітлерівців в Україні, арешти і розстріли серед діячів націоналістичного табору, перемоги військ антигітлерівської коаліції над німецькими арміями привели до зміни політичної орієнтації проводу ОУН(б), його демократизації і толерантному ставленню до національних меншин. Рішення Ш надзвичайного збору ОУН фактично підтвердили цю позицію: "Жидів і інших чужинців на наших теренах трактуємо як національні меншини"².

Становище євреїв багато в чому залежало від позиції місцевого населення. Тому нацисти розгорнули шалену антисемітську пропаганду, залучаючи засоби масової інформації: газети, афіші, плакати, спектаклі, кінофільми та ін., які закликали українців підтримувати німецьку політику щодо євреїв. І хоч охочі знаходились, їх було небагато, масові вбивства і знущання над євреями викликали протест українського населення. Так, спроба гестапо організувати масові єврейські погроми за участю місцевого населення провалилась у багатьох місцях України³. А зростаючий опір українців в німецькій політиці заставив гітлерівську верхівку перейти до таємного знищення євреїв, уникаючи небажаних свідків.

Праведниками світу називали тих українців, які рятували євреїв від нацистів. Самовідданість та мужність виявили представники різних верств населення.

Митрополит Шептицький врятував 15 рабинів і 150 дітей. Близько 500 віруючих галичан брали участь в цій святій справі. Серед діячів церкви, праведників світу, виступає велична постать київського священника О.Глаголева та його дружини. Тисячі українців, росіян, білорусів, робітників, селян, представників інтелігенції, віруючих та атеїстів допомагали євреям unikати смерті. У с. Яруга, що на Поділлі, праведниками стало все село, врятувавши сусідів-євреїв. Форми

¹ Боровець Т. Армія без держави. Львів, 1993. - С. 84

² ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 5.

³ ЦДАВОУ, ф. 3538, оп. 1, стр. 53, арк. 47.

рятування були різними: переховування, підробка документів, хрещення, сприяння втечі до партизан.

Певну допомогу ув'язненим євреям надали партизани. Так, 8 липня 1943 р. партизанське з'єднання С.А.Ковпака зайнявши м. Скалат, визволило з концтабору 300 євреїв. Українськими партизанами було готовано чимало в'язнів гетто в Маневичах, Камені-Каширському, Поворському та ін. Активно діяли партизанські загони Волині і Рівненщини. Проте, слід визнати, що операції радянських партизан по визволенню єврейського населення мали епізодичний характер і не носили метонаправлених дій.

Розглядаючи українсько-єврейські відносини, автор намагається ліквідувати упередження та стереотипи, які багато років існують з цієї проблеми. Об'єктивність вимагає сказати, що в межах всієї України залишилось чимало людей, байдужих до чужої долі, а ще більше заляканих нацистським режимом, бо гітлерівський терор забрав життя понад чотирьох мільйонів українців. Тим більше, через півстоліття світ шанує пам'ять українців - рятівників євреїв.

Розділ сьомий *"Участь євреїв у антифашистському Опорі в Україні"* розкриває практично маловідомі сторінки війни. У більшості праць доби радянської історіографії змальовувались тільки сюжети геноциду євреїв. Це призвело до значних деформацій як в уявленні науковців, так і на побутовому рівні.

Не можна не враховувати той факт, що жертвами гітлерівців стали переважно ті, хто не міг боротись: жінки, діти, старі, хворі. Де і як тільки було можливо, євреї вдавались до різноманітних форм боротьби.

Чисельні факти свідчать, що в'язні нацистів з гідністю і честю зустрічали свій смертний час, не плазуючи перед катами.

До літа 1942 р. відбулись повстання у гетто Рівненської та Волинської областей, у тому числі в Любомлі, Маневичах, Ковелі, Дубно, Рафалівці, Дубровиці та в інших містах. На території Західної Волині збройні виступи євреїв проти фашистів відбулись протягом 1942 р. у гетто Луцька, Кременя, Мізоча і Тучино.

У Східній Галичині збройні повстання в'язнів-євреїв відбулися в Боридові, Рогатині, Бродях та ін. містах. Повстання в гетто і концтаборах, масові втечі євреїв з німецької неволі створювали важливі передумови для розгортання партизанської боротьби. Доля втікачів часто була складною. До 1943 р. радянський партизанський рух був не дуже поширений в Галичині. Місцеве населення ставилось до євреїв обережно. Тому спочатку євреї могли розраховувати лише на власні сили, на

допомогу окремих українських і польських партіотів. Зброя, медикаменти, харчі, обладнання партизанської бази - всі ці та інші питання стали перед втікачами, що пішли до лісу. Але з часом єврейські партизанські групи і загони стали реальними бойовими одиницями. Тому рейхскомісар Кох телеграфував в Міністерство східних окупованих територій про появу "невеликих збройних загонів, які складаються виключно з євреїв"¹. Найактивнішими загонами серед них були підрозділи М.Каніщука, М.Мисюри, С.Бакальчука, М.Тільденмана та ін.

Поширення радянського партизанського руху в Західну Україну значно посилило. Опір євреїв нацистському режиму. Приблизно 1000 бійців, які склалися з 35-40 груп, приєдналися до радянських партизан, які з'явилися на Волині тільки наприкінці 1942 р.²

Взаємодія євреїв з радянськими партизанами не завжди приносила очікуване визволення. Спочатку невеличкі, погано озброєні, організовані, окремі групи партизан не поспішали надавати євреям допомогу. До партизанського табору приймалися лише одиниці. Були випадки розбросання євреїв. Перебуваючи під впливом сталінської пропаганди, що в лісах краю воюють лише націоналісти, зрадники Батьківщини, деякі командири ставились до євреїв обережно, в загін брали після довгої перевірки, особливо молодих і здорових, які мали зброю. Траплялось, що необстріляних людей для перевірки посілали на небезпечне завдання і вони гинули в першому ж бою. Ситуація змінилась, коли радянський партизанський рух зміцнів і набув нових організаційних форм.

Партизанські з'єднання С.Ковпака, О.Сабурова, М.Наумова, О.Федорова, М.Попудренка характеризувались бойовою активністю, організованістю, дисципліною. Ставлення їх до євреїв було іншим, ніж у партизан 1941 р. Якщо вони натрапляли на втікачів з гетто, то сприяли організації цивільних таборів, забезпечували людей харчуванням, одягом, охороною. Всім, хто міг носити зброю, пропонувалось без будь-яких умов поповнити лави народних месників.

Багато партизанських частин мало значну кількість євреїв-бійців. Так, в бригаді вінницьких партизан воювало 154 єврея, в Рівненському з'єднанні генерал-майора В.Бегми налічувалось 308 бійців і командирів-євреїв, у Сумському з'єднанні партизанських загонів воювало близько 100 євреїв-ковпаківців. На чисельних

¹ ЦДАВОУ, КМФ-8, оп. 1, спр. 182, арк. 23.

² Малаяр И. Участие евреев в партизанской борьбе на территории Украины, Белоруссии и России (1941-1944) // Катастрофа (ШОА) и сопротивление. - Тель-Авив - Киев. - С. 193-263.

документах та історичних фактах в дисертації змальовуються бойові подвиги євреїв-партизан.

Активну роль відігравали євреї в антифашистському підпіллі. Серед підпільників Києва, Ромнів, Віньківців, Житомира, Одеси було чимало самовідданих борців з гітлеризмом. З 677 підпільників і партизан Одеси було 378 українців, 244 росіянина, 23 єврея, 5 білорусів, 9 поляків, 4 вірмена і 14 представників інших національностей¹.

Не можна обійти стороною участь євреїв в українському національному русі в Східній Галичині. Проблема ця завжди викликала і викликає чимало протилежних поглядів. Не тушуючи негативних сторін, автор робить акцент на позитивних сторонах цієї проблеми. Окрему сторінку УПА становить праця для українського народу єврейських лікарів, які з родинами були викрадені з гетто. Але євреї склали в УПА не тільки медперсонал, а активно боролись в лавах повстанців з нацистами, виконували різноманітні роботи, ремісничі та господарчі, які їм доручали. Автор приєднується до точки зору відомого українського історика Я. Дашкевича: "Євреї хоробро боролись в лавах УПА, ми не знаємо випадків їх негідної поведінки"².

Переконливі факти, документи, матеріали свідчать, що партизанська і підпільна діяльність євреїв України була героїчною сторінкою Опору фашистським загарбникам. Спільна боротьба партизан, народів колишнього СРСР, була складовою частиною перемоги над нацистською Німеччиною

Розділ восьмий "Єврейський народ у боротьбі з фашизмом на фронтах другої світової війни" звернутий до трагічних фронтових днів протистояння з німецькими арміями на Східному фронті. З початком гітлерівської навали сотні тисяч євреїв стали до лав Червоної Армії. На всю країну пролунали слова Соломона Міхоелса: "Єврейська мати! Якщо у тебе є єдиний син, благослови його на боротьбу з коричневою чумою". В найтрагічніші дні війни єврейська молодь і ветерани поповнили народне ополчення і винищувальні загони в Києві, Одесі, Вінниці, Хмельницькому, Черкасах. Героїчно вели себе бійці і командири в оборонних боях літа - осені 1941 р.

У зведеннях Радянського інформбюро згадуються чимало військових подвигів воїнів-євреїв: керівника народного ополчення М.Слободського, командира

¹ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945. Сб. документов. - Одесса, 1970. - С. 345.

² Дашкевич Я. Діляч разом // Ратуша. - 1992. - 16 листопада.

з'єднання полковника І.Бланка, командира 2-ї парашутної бригади полковника К.Штейна, відважного підводника І.Фисановича та ін. У роки війни "братами Матросова" називали воїнів, які повторили подвиг рядового О.Матросова, що заклав амбразуру ворожого доту своїм тілом. У героїчному списку воїни 22 національностей, 31 з них - з України, в тому числі 4 євреї (М.Татарський, А.Левін, Т.Райз, Г.Тартаковський).

На п'ятий день війни радянський льотчик М.Гастелло направив палаючий літак на колону фашистської техніки. Подвиг сина білоруського народу увійшов в історію як "подвиг Гастелло", який повторив воєнний пілот Ісаак Прейсайзен. Перші повітряні тарани здійснили сини України М.Бінов та І.Зазулинський.

8 листопада 1943 р. разом з Орденом Перемоги за бойові відзнаки був заснований солдатський орден Слави 3-х ступенів. За час другої світової війни повні кавалери ордена Слави стали 1627 чол. Це були воїни всіх національностей, в тому числі - 12 євреїв. 9 з них були вихідці з України.

Євреї України виявили мужність і героїзм під час найбільших битв другої світової війни: під Москвою, під Сталінградом, на Курській дузі, за визволення України.

Е найбільше героїв виявилось під час форсування Дніпра і звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників. Тільки серед Героїв Радянського Союзу представники 41 національності. Серед них 1838 росіян, 434 українця, 49 татар, 47 білорусів, 31 євреї, 28 казахів, 27 узбеків, 26 мордовців, 22 башкири, 19 грузинів, 15 вірменів та 69 воїнів із числа інших народів.

У лавах 1, 2, 3, 4 Українських фронтів євреї брали участь у визволенні від фашистів країн Східної Європи. Для ілюстрації наведемо, що тільки у складі 4-ої гвардійської армії 2-го Українського фронту навесні 1944 р. налічувалося: 57% українців, 35% росіян, 1,5% євреїв, 0,8% білорусів, 1,3% татар, 1,4% закавказців, 1,6% представників середньоазіатських республік, 1,3% воїнів інших національностей¹.

Крім героїв-фронтовиків були ще десятки тисяч юнаків, дівчат, жінок, ветеранів, які наближали перемогу, працюючи на оборонних підприємствах у тилу.

Значним був просярок євреїв серед організаторів військової промисловості. У 1941-1945 рр. в танкобудуванні майже на 40% заводів вони займали посаду

¹ Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах другої світової війни. - К., 1997. - С. 401.

директора чи головного інженера, в металургійній промисловості - 33%, виробництві артилерійного і стрілецького озброєння - 20%, у важкому машинобудуванні - 12%, виробництві боеприпасів - 12-15%. У роки війни за заслуги в організації виробництва озброєння, техніки і боеприпасів Орденом Леніна були нагороджені 144 керівники-євреї¹.

У висновках узагальнено результати дисертації. Наводяться матеріали демографічних досліджень та остаточні данні щодо втрат єврейського народу України. Доба політики нацистів в Україні була жахливою. Загальні людські втрати єврейського населення досягли майже 62%, загинув великий пласт ідишистської культури. Нацистській геноцид завдав українському єврейству такого руйнування, що трагічні наслідки відчуються і сьогодні. Як відзначив Президент України Л.Д.Кучма- це трагедія, катаклізм загальнолюдського, універсального характеру, а її наслідки важко здолати за роки і навіть десятиліття.

Автором підкреслюється, що в другій світовій війні вирішувалась доля не тільки євреїв Європи, а й народів всього світу. Від її результатів залежало, чи зможуть нацисти виконати свій план "остаточного вирішення", ліквідувати демократичні інститути, перетворити на рабів "нижчі раси".

Кон'юктура часу не може стерти людську пам'ять про Велику Перемогу. Українські євреї воювали з першого до останнього дня на всіх фронтах, брали участь у всіх битвах і найбільших операціях, які призвели до розгрому нацистської Німеччини.

Не можна обійти того факту, що у повоєнний час євреї ледве не стали жертвами сталінського геноциду, який готувався з такою ж зухвалістю і масштабністю, як і нацистський.

Катастрофа, як історичний феномен, поставила перед сучасною цивілізацією кардинальне завдання: захистити мир і життя людини.

Без активної історичної пам'яті зробити це неможливо.

¹ Очерки єврейського героїзму. - Киев - Тель-Авив., 1994. - Т.2. - С. 165.

1. Євреї України в роки другої світової війни. К.: Вирій, 1997. - 272 с.
2. Бабий Яр: сторони трагедії. - К.: Слід, 1991. - 54 с. (у співавторстві з М.Шимановським). Обсяг авторського тексту 2 друк. арк.
3. Бунд в Україні: місце в суспільному житті. - К.: Логос, 1995. - 72 с. (у співавторстві з В.Гусевим). Обсяг авторського тексту 2,5 друк. арк.
4. Справа Бейліса і українська думка. - К.: Освіта, 1993. - 25 с. (у співавторстві з М.Рибаківим і І.Притулою). Обсяг авторського тексту 0,7 друк. арк.
5. Історія України ХХ століття в запитаннях і відповідях. - К.: Магістр-S, 1996. - 160 с. (у співавторстві з Ф.Турченко і П.Панченко). Обсяг авторського тексту 3 друк. арк.
6. Історія України ХХ століття в запитаннях і відповідях. Друге видання. - К.: Магістр-S, 1997. - 128 с. (у співавторстві з Ф.Турченко і П.Панченко). Обсяг авторського тексту 2,5 друк. арк.
7. Всесвітня історія країн Центральної та Південно-Східної Європи в 1943-1993 рр. Збірник матеріалів і методичних рекомендацій для викладань, студентів, учнів та абітурієнтів. - К.: Знання, 1993. - 94 с. (у співавторстві). Обсяг авторського тексту 1 друк. арк.
8. Ханука. Посібник для єврейських шкіл. - К.: АТ Сучасник, 1995. - 32 с. (Наукова редакція). Обсяг авторського тексту 0,5 друк. арк.
9. Пурим. Посібник для єврейських шкіл. - К.: АТ Сучасник, 1997. - 36 с. (Загальна редакція). Обсяг авторського тексту 0,6 друк. арк.
10. Леопольд Трєппер // Очерки єврейського героїзму. - К.-Тель-Авів.: АТ Книга, 1994. - С. 126-132.
11. Доля єврейського народу в шкільному курсі Всесвітньої історії. Матеріали до уроків. 6 клас //Відродження. - 1994. - № 1. - С. 61-66.
12. Доля єврейського народу в шкільному курсі Всесвітньої історії. Матеріали до уроків. 7 клас //Відродження. - 1994. - № 2. - С. 69-73.
13. Доля єврейського народу в шкільному курсі Всесвітньої історії. Матеріали до уроків. 7 клас //Відродження. - 1994. - № 3-4. - С. 71-74.
14. Доля єврейського народу в шкільному курсі Всесвітньої історії. Матеріали до уроків в 7 класі //Відродження. - 1994. - № 8. - С. 70-72.

15. Доля єврейського народу в шкільному курсі Всесвітньої історії. Матеріали до уроків. 10 клас //Відродження. - 1995. - № 5-6. - С. 69-73.

16. К вопросу о гитлеровском геноциде евреев на Украине в 1941-1944 гг.// Тезиси науково-практичної конференції "Єврейське населення Юга України: Історія і сучасність" - Запоріжжя: ЗГУ. - 1991. - С. 33-34.

17. Катастрофа советского еврейства в 1941-1945 гг. // Тези до наукової конференції "Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність" - Запоріжжя: ЗДУ - 1992. - С. 95-97.

18. Гитлеровский геноцид евреев Украины: взгляд израильских историков // Тези Всеукраїнської наукової конференції "Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність" - Запоріжжя: ЗДУ. - 1993. - С. 280-283.

19. Українсько-єврейський діалог в контексті історії // Матеріали науково-практичної конференції "Спадщина Володимира (Зеева) Жаботинського та процеси державотворення в Україні" - Київ: Політична думка. - 1996. - С. 35-38.

20. Архівні документи як джерело вивчення нацистського геноциду в Україні// Наукові доповіді Всеукраїнської конференції "Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи"- Київ: УДНДІ архівної справи та документознавства. - 1996. - С. 108-110.

Левітас Ф.Л. Євреї України в роки другої світової війни. - Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 - етнологія. - Інститут національних відносин і політології НАН України, Київ, 1997.

В дисертації на основі широкої джерельної бази архівних документів вперше здійснюється спроба комплексного історико-теоретичного аналізу становища євреїв України в 1939-1945 рр. Автор розглядає питання формування нацистської ідеології, здійснення гітлерівцями та колаборантами політики "остаточного вирішення" єврейського питання, позицію країн антигітлерівської коаліції по відношенню до Холокосту. Великий джерельний матеріал висвітлює проблеми українсько-єврейських відносин, боротьбу єврейського народу проти гітлерівських загарбників. Автор також приділив увагу дискусійним проблемам історії другої світової війни.

Ключові слова: євреї України, нацистський геноцид єврейського населення, українсько-єврейські взаємини, антигітлерівська коаліція і Холокост, євреї України в боротьбі з фашизмом.

Левитас Ф.Л. Евреи Украины в годы второй мировой войны. - Монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.05 - этнология. - Институт национальных отношений и политологии НАН Украины. Киев, 1997.

Е диссертации на основе обширной источниковой базы архивных документов впервые осуществлена попытка комплексного историко-теоретического анализа положения евреев Украины в 1939-1945 годах. Автор рассматривает вопросы формирования нацистской идеологии, осуществление гитлеровцами и коллорантами политики "окончательного решения" еврейского вопроса, позицию стран ан-гитлеровской коалиции по отношению к Холокосту. Большой источниковый материал освещает проблемы украинско-еврейских отношений, борьбу еврейского народа против гитлеровских захватчиков. Автор также уделил внимание дискуссионным проблемам истории второй мировой войны.

Ключевые слова: евреи Украины, нацистский геноцид еврейского населения, антигитлеровская коалиция и Холокост, украинско-еврейские отношения, евреи Украины в борьбе с фашизмом.

Levitas F.L. The Jews of Ukraine in the years the Second World War. - Monography.

The thesis is presented for academic degree of doctor of hictorical sciences, speciality 07.00.05 - ethnology. - Institute of Ethnic and Political studies of the National Academy of Ukraine, Kiev, 1997.

The thesis is defended of the form of the monography which represents large numbers archive sources, a first realize attempt complex historical-theoretical analysis situation Ukrainian jews in 1939-1945. The author investigate questions created nazi ideology, realize nazi and coloborants Final Solution for the Jewich Problem, pozition countres of the anti-hitler's coalition to Holokoust. Large sources materials iluminate ukrainians jews relations, struggle jews against Hitler's invaders. The author also give full attention discussions problems history a Second World War.

The main words: jews of Ukraine, nazi Holokoust jews people, anti-Hitlers coalition and Holokoust, ukrainians jews relations, struggle jews against fascism.

434619

АВ 38.823

Підписано до друку 4.11.1997 р. Об'єм 1,7. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100 прим. Зам. 303. Безкоштовно.
Дільниця оперативного друку НПУ ім. М.П. Драгоманова.
Київ, вул. Пирогова, 9.